

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА

Мосол Н. О.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Університетська, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0001-9355-5192
nmosol.spp@gmail.com*

Федотова С. О.

*магістрант кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Університетська, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0009-0000-4987-6220
fsa_2008@ukr.net*

Ключові слова: *ООП,
соціалізація, комунікативні
здібності, психологічний
супровід, мистецтво, арт-
терапія.*

У статті висвітлено прикладні аспекти психологічного супроводу розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами (ООП). Підлітковий вік розглянуто як важливий етап становлення особистості, під час якого формуються основи комунікативної діяльності, самооцінка та соціальна ідентичність. Підкреслено, що для підлітків з ООП цей процес має специфічні риси, зумовлені поєднанням психофізіологічних, когнітивних та емоційно-вольових особливостей, що ускладнюють їхню інтеграцію в соціальне середовище. У зв'язку з цим обґрунтовано потребу в пошуку нових методів роботи, зокрема з використанням засобів мистецтва.

Метою дослідження стало визначення ефективності розвитку комунікативних здібностей підлітків з ООП засобами мистецтва. У статті уточнено сутність поняття «комунікативні здібності» й розкрито особливості їх формування в підлітків з ООП, зокрема з порушеннями слуху. На базі спеціальної школи-інтернату апробовано програму, яка містить інтерактивні вправи, арт-терапевтичні техніки (малювання, створення мандал), театралізовані завдання й ігрові прийоми. Особливу увагу приділено використанню ігрового помічника «Коняки Обіймаки», який сприяв розвитку емоційної виразності, здатності розпізнавати почуття інших і налагоджувати невимушену комунікацію. Заняття проводилися в груповій формі, що забезпечило безпечне й емоційно насичене середовище для взаємодії.

Аналіз результатів підтвердив позитивну динаміку в розвитку комунікативних здібностей підлітків експериментальної групи. Використання засобів мистецтва було ефективним у підвищенні мотивації до спілкування, зниженні емоційного напруження, розвитку емпатії та сприяло створенню умов для успішної соціалізації підлітків з ООП. Отримані результати можуть бути корисними для батьків дітей з ООП і використані в практичній діяльності психологів, педагогів, соціальних працівників з метою розвитку комунікативних здібностей і соціальної адаптації підлітків з особливими освітніми потребами.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATION SKILLS IN ADOLESCENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS USING ART

Mosol N. O.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Universytetska str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9355-5192
nmosol.spp@gmail.com*

Fedotova S. O.

*Master's Student at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Universytetska str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0009-0000-4987-6220
fsa_2008@ukr.net*

Key words: SEN, socialization, communicative skills, psychological support, art, art therapy.

The article highlights the applied aspects of psychological support for the development of communicative abilities in adolescents with special educational needs (SEN). Adolescence is considered an important stage in personality formation, during which the foundations of communication, self-esteem, and social identity are established. It is emphasized that for adolescents with SEN this process has specific features determined by the combination of psychophysiological, cognitive, and emotional-volitional characteristics, which often complicate their integration into the social environment. In this regard, the need for new approaches is substantiated, particularly the use of art-based methods.

The aim of the study was to determine the effectiveness of developing the communicative abilities of adolescents with SEN using arts. The article clarifies the concept of "communicative skills" and reveals the peculiarities of their formation in adolescents with SEN, particularly those with hearing impairments. At a special boarding school, a program was tested that included interactive exercises, art therapy techniques (drawing, creating mandalas), theatrical activities, and play-based methods. Special attention was given to the use of the play assistant "Huggy Horse", which promoted emotional expressiveness, the ability to recognize the feelings of others, and the establishment of spontaneous communication. The sessions were conducted in group format, which provided a safe and emotionally rich environment for interaction.

Analysis of the results confirmed positive dynamics in the development of communicative abilities among adolescents in the experimental group. The use of art-based methods proved effective in enhancing motivation for communication, reducing emotional tension, fostering empathy, and creating conditions for successful socialization of adolescents with SEN. The findings may be useful for parents of children with SEN and applied in the professional practice of psychologists, educators, and social workers with the aim of developing communicative abilities and supporting the social adaptation of adolescents with special educational needs.

Постановка проблеми. Підлітковий вік є одним із визначальних етапів психічного розвитку особистості. У цей період відбуваються істотні зміни в емоційній, когнітивній і соціаль-

ній сферах: формується самооцінка, відбувається пошук ідентичності, розширюється коло міжособистісних контактів, зростає потреба в самовираженні та налагодженні комунікації. Саме комуні-

кативна діяльність постає провідним чинником соціалізації, способом пізнання власного «Я» та засобом взаємодії зі світом.

Разом із тим розвиток комунікативних здібностей у підлітків з особливими освітніми потребами (далі – ООП) має низку специфічних особливостей. Як підкреслюють вітчизняні дослідники І. Дорожко, О. Малихіна, Л. Туріщева [1], А. Турубарова [7], цей процес тісно пов'язаний із психофізіологічними характеристиками дітей, рівнем їхньої соціальної адаптації та якістю психолого-педагогічного супроводу. Серед чинників, що ускладнюють розвиток комунікативних здібностей, можна виокремити недостатню мовленнєву активність, труднощі в сприйманні й розумінні інформації, а також бар'єри в налагодженні соціальних контактів. Це зумовлює необхідність використання спеціальних психологічних підходів у роботі з підлітками з ООП.

Психологічний супровід розглядається як комплексна система умов, підтримки та допомоги, що забезпечує успішне перебування дитини в конкретному освітньому середовищі [2]. Він дає змогу врахувати вікові й індивідуальні особливості учнів, сприяє їхньому гармонійному розвитку та ефективній соціалізації. Традиційні методи не завжди здатні повною мірою врахувати потреби дітей з ООП, тому все більшої актуальності набувають інтегративні підходи.

Одним із перспективних напрямів психологічної роботи дітей з ООП є використання засобів мистецтва. Мистецтво є універсальною мовою, зрозумілою кожній дитині незалежно від рівня розвитку чи особливостей сприймання. Воно відкриває широкі можливості для емоційного самовираження, зниження тривожності, розвитку креативності й формування комунікативних навичок [10; 12]. Залучення підлітків з ООП до мистецької діяльності сприяє не лише їхньому особистісному зростанню, а й соціальній інтеграції та налагодженню ефективної взаємодії в колективі.

Мета статті – дослідити можливості використання мистецтва як ефективного засобу розвитку комунікативних здібностей у підлітків з особливими освітніми потребами.

Результати дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Підлітковий вік відіграє провідну роль у формуванні особистості, зокрема в розвитку її комунікативної сфери. У підлітків з ООП цей процес набуває специфічних ознак і часто ускладнюється додатковими бар'єрами, зумовленими когнітивними, емоційно-вольовими та соціальними чинниками. Комунікативні здібності в підлітковому віці постають не лише основою мовленнєвої активності, а й ключовим механізмом соціальної взаємодії, самовираження, самопізнання та інтеграції в суспільство.

Науковці П. Кліш та А. Хом'як визначають комунікативні здібності як комплекс індивідуальних психологічних і психофізіологічних якостей, що забезпечують результативну взаємодію між людьми та сприяють успішному розв'язанню завдань, пов'язаних із процесом спілкування. Вони підкреслюють роль активності правої півкулі мозку, яка відповідає за розпізнавання емоцій, інтонацій і невербальних сигналів – чинників, що мають вирішальне значення для ефективної комунікації [3, с. 39].

А. Король [5] розглядає комунікативні здібності як динамічне особистісне утворення, що проявляється в здатності встановлювати контакт, будувати продуктивну взаємодію з педагогами, батьками, однолітками та друзями. Вони охоплюють уміння адекватно передавати й сприймати різні види інформації в процесі міжособистісного спілкування.

А. Тіммерменс і співавтори зазначають, що чимало підлітків з ООП стикаються з труднощами у взаємодії із соціальним середовищем. Обмежений доступ до інклюзивної освіти й відсутність систематичного навчання в закладах загальної середньої освіти зумовлюють дефіцит щоденного спілкування з однолітками, що негативно впливає на процес соціалізації й розвиток комунікативних здібностей [14].

Кожен тип порушення розвитку здійснює специфічний вплив на комунікативну взаємодію підлітків у шкільному середовищі. У наукових джерелах виокремлюють кілька нозологічних груп: мовленнєві, слухові, зорові порушення, порушення опорно-рухового апарату, інтелектуальні, психічні розлади та розлади аутистичного спектра [9].

У дослідженні основну увагу зосереджено на особливостях розвитку комунікативних здібностей підлітків із порушеннями слуху. Для цієї категорії характерні знижена соціальна активність, утруднене встановлення контактів, обмежені можливості пізнання довкілля, а також недоліки у формуванні словесно-логічного мислення. Це значно ускладнює не лише комунікативну, а й пізнавальну діяльність підлітків [15].

О. Таранченко з колегами акцентують увагу на специфіці розвитку уваги в дітей із порушеннями слуху [6]. Для них властиві знижена стійкість уваги та схильність до частого переключення між візуальними сигналами. Попри те що ця здатність полегшує зчитування інформації, вона знижує можливість тривалого зосередження на одному завданні. Недостатня концентрація та швидке емоційно-когнітивне виснаження негативно позначаються на навчальній діяльності й розвитку комунікативних умінь.

Дослідниця А. Колупаєва [4] підкреслює, що підлітки з порушеннями слуху задовольняють

потребу в спілкуванні переважно через жестову мову. Проте в суспільстві, де провідним засобом спілкування залишається звукова мова, її можливості є обмеженими. Це зумовлює нерівномірність комунікативної активності: перевага надається невербальним засобам (жести, міміка, предметно-дійові дії), тоді як вербальні навички залишаються недостатньо сформованими. Первинний дефіцит слухового сприймання істотно ускладнює засвоєння звукової мови та зменшує можливості мовленнєвої комунікації.

Використання засобів мистецтва – малювання, ліплення, музичної діяльності чи театралізованих вправ – створює умови для емоційного самовираження, формує позитивний образ «Я», розвиває здатність до емпатії, знижує емоційне напруження та сприяє подоланню комунікативних труднощів. Сучасні дослідження доводять, що застосування арт-терапії в поєднанні з іншими методами є ефективним у роботі з дітьми й підлітками з освітніми потребами [11; 13].

Дослідження Н. Чорноус [8] підтверджують ефективність використання арт-терапії в роботі з підлітками з ООП. Упровадження арт-терапевтичних технік у корекційно-розвиткову діяльність позитивно впливає на емоційний стан, розвиває навички самовираження, зменшує рівень тривожності й підвищує здатність до ефективної взаємодії. Арт-терапія створює безпечний простір для вільного емоційного самовираження, що є важливим ресурсом у формуванні комунікативних умінь.

Отже, розвиток комунікативних здібностей підлітків з ООП має специфічний характер, який визначається поєднанням когнітивних, емоційно-вольових і соціальних чинників, а також впливом нозологічних порушень. Особливої уваги потребують підлітки з порушенням слуху, адже саме слух є провідним каналом засвоєння мовлення й формування комунікативних навичок. Характерними рисами їхньої комунікативної поведінки є емоційна нестабільність, знижена концентрація уваги, недостатня мовленнєва ініціативність та обмежене розуміння емоційних проявів інших людей.

Метою дослідження було визначити ефективності психологічного супроводу розвитку комунікативних здібностей підлітків з ООП засобами мистецтва.

Дослідження проводилося на базі КЗ «Запорізька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат «Джерело» ЗОР, яка забезпечує навчання та соціалізацію дітей із порушеннями слуху. До групи досліджуваних було включено 24 учні школи-інтернату віком від 12 до 15 років із різним ступенем слухових порушень (кількісний склад визначався відповідно до наявного контингенту освітнього

закладу). З метою дослідження ефективності програми, учасники були розподілені на контрольну й експериментальну групи.

У роботі з підлітками експериментальної групи розроблено й упроваджено програму розвитку комунікативних здібностей засобами мистецтва. Програма реалізовувалася протягом десяти групових занять тривалістю 45 хвилин. Такий формат виявився оптимальним: він поєднував навчальний та ігровий компоненти, забезпечував достатній час для опанування матеріалу й практичного відпрацювання навичок. Групова форма занять створювала сприятливе середовище для взаємодії, давала змогу можливості обмінюватися думками, слухати одне одного, домовлятися й спільно виконувати завдання.

При реалізації програми враховувалися кілька важливих аспектів:

- **вікові особливості підлітків** (прагнення до самостійності, потреба у вираженні власної індивідуальності, інтерес до колективних форм роботи);
- **індивідуальні характеристики** (ступінь порушення слуху, рівень мовленнєвого розвитку, швидкість опрацювання інформації, емоційна чутливість);
- **поступове ускладнення завдань** (від простих вправ на емоційне самовираження та взаємодію в парах – до рольових ігор і колективних творчих завдань).

На початковому етапі підлітки виконували нескладні вправи на невербальне вираження емоцій і взаємодію в парах чи малих групах. Надалі вводилися складніші форми роботи: групові дискусії, колективне розв'язання завдань, вправи на розвиток емпатії, рольові ігри й інтерактивні методики із застосуванням мистецьких технік. Основу програми становили інтерактивні завдання, театралізовані вправи та художні методики самовираження (малювання, сценічна діяльність). Особливий акцент зроблено на мистецьких засобах, які створювали простір для вільного вираження емоцій, сприяли усвідомленню власних переживань і розширювали спектр комунікативних реакцій.

У програмі застосовувалися:

- **театралізація й рольові ігри** (можливість «проживати» складні ситуації, моделювати нові комунікативні стратегії, тренувати соціальні ролі);
- **робота з мандалами** (створення та розфарбовування символічних композицій для зниження емоційного напруження, гармонізації внутрішнього стану та розвитку емоційної експресії);
- **метод медіації через ігрового посередника** («Коняка Обіймака») – м'яка іграшка, яка виконувала роль емоційного містка між підлітками, полегшувала контакт, допомагала відпрацю-

вати невербальні сигнали та знижувала страх оцінювання.

Важливим принципом реалізації програми була орієнтація на внутрішню мотивацію учасників. Завдання були побудовані так, щоб підлітки мали можливість обирати спосіб своєї участі, фокус робився на індивідуальному зростанні. Значна увага приділялася співпраці з педагогами й батьками, які отримували опис проведених вправ і рекомендації щодо їх використання в домашніх і шкільних умовах. Такий підхід підкріплював принцип інтеграції впливів і створював умови, у якому комунікативні здібності не лише формувалися на заняттях, а й природно інтегрувалися в щоденну взаємодію.

Поєднання мистецьких практик з інтерактивними методами не лише зробило програму результативною, а й сприяло емоційному залученню підлітків. Це підвищило мотивацію до участі, сприяло формуванню позитивного досвіду комунікації та створювало умови закріплення набутих навичок. Для визначення ефективності розробленої програми проведено діагностику комунікативних здібностей підлітків з ООП до й після її реалізації. Для визначення стану сформованості комунікативних здібностей підлітків з ООП обрано методику «Оцінювання комунікативних та організаторських здібностей» (за В. Синявським і Б. Федоришиним).

Результати дослідження демонструють позитивну динаміку в розвитку здібностей підлітків експериментальної групи (таблиця 1).

На констатувальному етапі дослідження в обох групах не зафіксовано підлітків із високим чи дуже високим рівнем комунікативних здібностей. Більшість учасників демонструвала середній або нижчий за середній рівень, а значна частина мала низькі показники. Це вказувало на недостатню сформованість навичок соціальної взаємодії.

Після впровадження програми в експериментальній групі зафіксовано якісні позитивні

зміни. Так, 2 підлітки (16,7%) продемонстрували високий рівень сформованості комунікативних навичок, що проявилось в зростанні впевненості в спілкуванні, готовності брати участь у діалозі та проявляти ініціативу. Кількість підлітків із середнім рівнем зросла з 5 до 7 (із 41,7% до 58,3%), водночас показники низького рівня сформованості комунікативних навичок зменшилися у 2 підлітків з 25,0% до 8,3%).

Подібна тенденція простежувалася й у сфері організаторських здібностей. У контрольній групі відбулися лише незначні зміни, що свідчить про повільний і нерівномірний розвиток комунікативних та організаторських здібностей у підлітків з ООП без спеціально організованого впливу.

Висновки і перспективи подальших розробок у напрямку дослідження. Отримані результати підтвердили, що підлітковий вік є сенситивним періодом для розвитку комунікативної сфери, а в дітей з ООП цей процес має специфічні особливості, зумовлені поєднанням психофізіологічних, емоційно-вольових і соціальних чинників. Особливої уваги потребують підлітки з порушеннями слуху, які стикаються з труднощами засвоєння вербального мовлення, зниженою соціальною активністю й обмеженими можливостями інтеграції в колектив.

Використання засобів мистецтва в роботі психолога продемонструвало ефективність у подоланні комунікативних бар'єрів, зниженні емоційного напруження, стимулюванні самовираження й розвитку емпатії. Використання арт-терапевтичних практик (малювання, створення мандал, театралізовані вправи, музична діяльність) дало змогу підліткам із ООП безпечно та творчо виражати власні емоції, отримувати позитивний досвід соціальної взаємодії й опановувати нові комунікативні стратегії.

Отже, розроблена програма розвитку комунікативних здібностей підлітків з ООП засобами мистецтва є ефективним інструментом роботи

Таблиця 1

Рівні сформованості комунікативних та організаторських здібностей підлітків з ООП, %

Рівень	До		Після	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Комунікативні здібності				
Високий	0,0	0,0	16,7	0,0
Середній	41,7	50,0	58,3	50,0
Нижче середнього	33,3	25,0	16,7	33,3
Низький	25,0	25,0	8,3	16,7
Організаторські здібності				
Високий	0,0	0,0	8,3	0,0
Середній	41,7	41,7	58,3	41,7
Нижче середнього	25,0	25,0	16,7	33,3
Низький	33,3	33,3	16,7	25,0

психолога. Вона сприяє формуванню впевненості в спілкуванні, відкритості, здатності до взаємодії й організації спільної діяльності.

Варто зазначити, що результати дослідження мають певні обмеження, пов'язані з невеликою вибіркою контингенту (кількісний склад визна-

чався відповідно до наявного контингенту освітнього закладу). Подальші дослідження доцільно спрямувати на поглиблення вивчення різних методів арт-терапії, їх адаптацію до різних нозологічних груп і ширше впровадження мистецтва в практику інклюзивної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошко І. І., Малихіна О. Є., Туріщева Л. В. Розвиток комунікативних умінь дітей з ООП в умовах інклюзивного навчання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*. 2022. № 4. С. 134–138.
2. Зобенько Н. А., Зорочкіна Т. С. Особливості психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. 2023. № 1. С. 28–34. <https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2023.1.5>.
3. Кліш П. А., Хом'як А. П. Комунікативні здібності: сутність, зміст, структура. *Педагогічний пошук*. 2015. № 2. С. 37–39.
4. Колупаєва А. А. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі : навчально-методичний посібник. Харків : Ранок, 2019. 304 с.
5. Король А. Розвиток комунікативних здібностей учнів: теоретичний аналіз. *Молодь і ринок*. 2019. № 2(169). С. 54–59.
6. Освіта дітей з порушеннями слуху: сучасні тенденції та технології : навч.-метод. посіб. / уклад. О. М. Таранченко, С. В. Литовченко, О. Ф. Федоренко, В. В. Жук, В. В. Литвинова, В. М. Шевченко. Київ : Вид ФОП Симоненко О. І., 2018. 250 с.
7. Турубарова А. В. Психокорекція розвитку комунікативних здібностей підлітків з особливими освітніми потребами. *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. № 2. С. 103–108.
8. Чорноус Н. О. Місце арт-терапії у формуванні комунікативних навичок дітей з особливими потребами. *Психологія: реальність і перспективи*. 2018. № 11. С. 177–183.
9. Шевців З. М. Основи інклюзивної педагогіки : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 248 с.
10. Bernier A., Ratcliff K., Hilton C., Fingerhut P., Li C. Y. Art interventions for children with autism spectrum disorder: A scoping review. *American Journal of Occupational Therapy*. 2022. № 76(5). <https://doi.org/10.5014/ajot.2022.049320>.
11. Bosgraaf L., Spreen M., Pattiselanno K., van Hooren S. Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents: A Systematic Narrative Review on Art Therapeutic Means and Forms of Expression, Therapist Behavior, and Supposed Mechanisms of Change. *Frontiers in psychology*. 2020. № 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.584685>.
12. Dalien L. (2014, November 13). What exactly is Art Therapy and how can it possibly help? Retrieved September 25, 2025, from Special Ed. URL: <https://specialedresource.com/art-therapy-children-special-needs>.
13. Schweizer C., Knorth E. J., Spreen M. Art therapy with children with Autism Spectrum Disorders: A review of clinical case descriptions on 'what works.' *The Arts in Psychotherapy*. 2014. № 41(5). P. 577–593. DOI: 10.1016/j.aip.2014.10.009.
14. Timmermans A. C., de Boer H., van der Werf M. P. C. An investigation of the relationship between teachers' expectations and teachers' perceptions of student attributes. *Social Psychology of Education*. 2016. № 19(2). P. 217–240.
15. Yildiz N. G. Teacher and student behaviors in inclusive classrooms. *Kuram ve Uygulamada Egitim Bilimleri*. 2015. № 15(1). P. 177–184.

REFERENCES

1. Dorozhko, I. I., Malykhina, O. Ye., & Turishcheva, L. V. (2022). Rozvytok komunikativnykh umin ditei z OOP v umovakh inkluzivnoho navchannia [Development of communicative skills of children with special educational needs in the conditions of inclusive education]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Psykholohiia – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Psychology*, 4, 134–138 [in Ukrainian].
2. Zobenko, N. A., & Zorochkina, T. S. (2023). Osoblyvosti psykholohichnoho suprovodu ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy v umovakh inkluzivnoho navchannia [Features of psychological support for

- children with special educational needs in the conditions of inclusive education]. *Akademichni studii. Seriiia «Pedahohika»*, (1), 28–34 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2023.1.5>
3. Klish, P. A., & Khom'iak, A. P. (2015). *Komunikatyvni zdibnosti: sutnist, zmist, struktura* [Communicative abilities: essence, content, structure]. *Pedahohichniy poshuk – Pedagogical Search*, 2, 37–39 [in Ukrainian].
 4. Kolupaieva, A. A. (2019). *Navchannia ditei z osoblyvymy osvithnimy potrebamy v inkluzyivnomu seredovyshti* [Teaching children with special educational needs in an inclusive environment]. Kharkiv: Vyd-vo «Ranok» [in Ukrainian].
 5. Korol, A. (2019). *Rozvytok komunikatyvnykh zdibnostei uchniv: teoretychnyi analiz* [Development of students' communicative abilities: theoretical analysis]. *Molod i rynok – Youth and the Market*, 2(169), 54–59 [in Ukrainian].
 6. Taranchenko, O. M., Lytovchenko, S. V., Fedorenko, O. F., Zhuk, V. V., Lytvynova, V. V., & Shevchenko, V. M. (2018). *Osvita ditei z porushenniamy slukhu: suchasni tendentsii ta tekhnolohii* [Education of children with hearing impairments: Current trends and technologies]. Kyiv: Vyd FOP Symonenko [in Ukrainian].
 7. Turubarova, A. V. (2016). *Psykhokorektsiia rozvytku komunikatyvnykh zdibnostei pidlitkiv z osoblyvymy osvithnimy potrebamy* [Psychocorrection of the development of communicative abilities of adolescents with special educational needs]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and Practice of Modern Psychology*, 2, 103–108 [in Ukrainian].
 8. Chornous, N. O. (2018). *Mistse art-terapii u formuvanni komunikatyvnykh navychok ditei z osoblyvymy potrebamy* [The place of art therapy in the formation of communication skills of children with special needs]. *Psykholohiia: realnist i perspektyvy – Psychology: Reality and Prospects*, 11, 177–183 [in Ukrainian].
 9. Shevtsiv, Z. M. (2016). *Osnovy inkluzyvnoi pedahohiky* [Fundamentals of inclusive pedagogy]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
 10. Bernier, A., Rateliff, K., Hilton, C., Fingerhut, P., & Li, C. Y. (2022). Art interventions for children with autism spectrum disorder: *A scoping review. American Journal of Occupational Therapy*, 76(5), 7605205030. <https://doi.org/10.5014/ajot.2022.049320>.
 11. Bosgraaf, L., Spreen, M., Pattiselanno, K., & van Hooren, S. (2020). Art Therapy for Psychosocial Problems in Children and Adolescents: A Systematic Narrative Review on Art Therapeutic Means and Forms of Expression, Therapist Behavior, and Supposed Mechanisms of Change. *Frontiers in psychology*, 11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.584685>.
 12. Dalien, L. (2014, November 13). What exactly is Art Therapy and how can it possibly help? Retrieved September 25, 2025, from Special Ed Resource website: <https://specialedresource.com/art-therapy-children-special-needs>.
 13. Schweizer, C., Knorth, E. J., & Spreen, M. (2014). Art therapy with children with Autism Spectrum Disorders: A review of clinical case descriptions on 'what works.' *The Arts in Psychotherapy*, 41(5), 577–593. [oi:10.1016/j.aip.2014.10.009](https://doi.org/10.1016/j.aip.2014.10.009).
 14. Timmermans, A. C., de Boer, H., & van der Werf, M. P. C. (2016). An investigation of the relationship between teachers' expectations and teachers' perceptions of student attributes. *Social Psychology of Education*, 19(2), 217–240.
 15. Yildiz, N. G. (2015). Teacher and student behaviors in inclusive classrooms. *Kuram ve Uygulamada Egitim Bilimleri*, 15(1), 177–184.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.09.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.10.2025
Дата публікації: 28.11.2025